

ÎMPRUMUTURI LATINO-ROMANICE ȘI GRECEȘTI ÎN *DIDAHIILE* LUI ANTIM IVIREANUL

Adina Chirilă

Universitatea de Vest Timișoara

Latin, Romance and Greek Loans in Antim Ivireanu's „Didahii” (Abstract)

The end of the XVIIth century represents a moment of reorientation towards the Western values mediated by the Greek and Latin languages, as a reaction against the Paleoslavonic which, for many centuries, had been holding the supremacy in the cultural, spiritual and political life in the Romanian States. One of its effects was the enrichment of the Romanian vocabulary with Greek and Latin words. The preference for this type of neologism, to Paleoslavonic's detriment, is obvious in Antim Ivireanu's works. He used more than 30 Greek and Latin neologisms in his sermons. Our paper presents these words from etymological and historical point of view.

Discutarea problemei lexicului vechii române literare scoate în evidență câteva neajunsuri ale acestui compartiment lingvistic, cauzate, în principal, de statutul românei de limbă subsidiară slavonei în biserică, cultură și stat până în secolul al XVIII-lea. Totuși, sfârșitul secolului al XVII-lea și prima perioadă a secolului al XVIII-lea oferă premise favorabile pentru începutul unui proces de modernizare a vocabularului românesc literar. Impunerea limbii române ca limbă oficială și de cult, diversificarea stilistică a textelor românești, circulația intensă a cărțurilor și a cărților în Principate și schimbările survenite în viața politică și culturală din Moldova și Țara Românească o dată cu instaurarea domniilor fanariote conturează câteva tendințe în evoluția lexicului literar, în general, și a elementului savant, în special.

Astfel, chiar dacă în ansamblul împrumuturilor cărțurărești elementul slavon continuă să dețină o pondere însemnată (datorită domeniului pe care îl reprezintă, cel bisericesc, și prin care se impusese de la început), este evidentă tendința de orientare spre alte surse de împrumut savant (greaca, latina, limbile romanice), favorizată și de erudiția cărțurilor vremii: Dosoftei, Antim Ivireanu, Dimitrie Cantemir, Constantin Cantacuzino, Dimitrie Eustatievici Brașoveanu. Cuvintele preluate în această perioadă îmbogățesc vocabularul specific mai multor arii stilistice și câmpuri semantice, alăturându-se neologismelor de aceeași factură intrate în română în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, atât în scrieri religioase, juridice, științifice, istorice și filozofice, cât și în documente oficiale.

Analiza lexicului operei omiletice a mitropolitului Antim Ivireanu scoate la iveală peste treizeci de cuvinte cu etimologie directă în greaca bizantină sau în neogreacă, în latină și în limbi romanice.

alliluia, exclamație ebraică cu sensul „lăudați pe Dumnezeu”, at. sec. XVI, *Psaltirea Scheiană* (cf. TDRG₂); „... și vei lăsa pre Irod [...] ca pre un mincinos, că nu știe a cânta alliluia...” (p. 186¹). < mgr. $\zeta 8808 \equiv \sqrt{4} \forall$ (cf. DLR). H. Mihăescu îl tratează ca împrumut indirect din greacă, prin intermediul liturghiei slave.² La Antim Ivireanul forma cuvântului o copiază pe cea a etimonului grecesc, ceea ce presupune o influență directă asupra cărturarului muntean.

anathimi, v., „a blestema, a afurisi, a excomunica”, „... ai anathimit pre om?” (p. 236). Cuvântul este un derivat verbal de la **anathima**, s.f., „excomunicare, ostracizare”, at. 1564, Coresi (cf. TDRG₂). < mgr. $\zeta 2 \gamma: \forall$ (cf. DLR), ngr. $\langle \forall \eta 0: \forall$ (cf. CDE).

H. Mihăescu are în vedere un etimon direct slav pentru românescul *anatema*, care circula în documentele slave încă din secolul al XIII-lea, iar la noi de prin veacul al XIV-lea.³ Complexul sonor *anathima* – *anathimi* la Antim Ivireanul ne îndreptățește să credem că și în acest caz mitropolitul a preluat cuvântul direct din greacă.

apocalipsis, s.n., „1. Carte din Noul Testament, care cuprinde revelațiile făcute Sfântului Ioan, evanghelistul, în insula Pathmos, 2. sfârșitul lumii”; „... că așa zice Ioann la Apocalipsis...” (p. 220), at. 1645, Varlaam, și cu forma aceasta în 1648, *Noul Testament* (cf. TDRG₂). < lat. *apocalypsis* (cf. MDA), $B \equiv 6 \zeta 8 A P 4 H$ (cf. DLR).

aravon, s.n., „1. acont, zălog, 2. dar de logodnă”; „... taina aceasta de astăzi, a schimbării lui Hristos, închipuiaște și iaste ca un aravon aceii măriri ai împărăției ceriului...” (p. 77-78). < gr. $\Delta \Delta \forall \exists / \langle$ (cf. DLR)⁴. Cuvântul a pătruns în limba română pe calea comerțului înainte de secolul al XVI-lea, cu formele *arvună*, *arvonă*, *arvoană*, păstrând doar înțelesul de „acont”⁵. În sprijinul ipotezei că este vorba de un împrumut indirect grecesc, pe cale slavă, H. Mihăescu aduce în discuție numărul mare de derivate (*arvuni*, *arvunire*, *arvunitor*, *arvunit*), precum și schimbările fonetice care s-au petrecut în cuvânt, similare celor din elementele latine moștenite sau paleoslave⁶. Antim Ivireanul preferă însă forma apropiată etimonului grecesc.

astronom, s.m., „specialist în astronomie”, at. 1675, Miron Costin (cf. TDRG₂); „S-au aflat întinăciuni la soarele cel simțitor, prin mijlocul ochianurilor, de astronomii cești

¹ Exemplele și citatele sunt extrase din Antim Ivireanul, *Opere*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, Minerva, 1972.

² Cf. H. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române până în secolul al XV-lea*, București, EA, 1966, p. 90, 186.

³ Cf. idem, *ibidem*, p. 137.

⁴ V. și V. Arvinte, *Studiu lingvistic asupra primei cărți (Facerea) din Biblia de la București (1688), în comparație cu ms. 45 și cu ms. 4389*, în *Monumenta linguae dacoromanorum. Biblia 1688, Pars I, Genesis*, Iași, 1988 (1995), p. 88.

⁵ V. și Al. Rosetti, B. Cazacu, L. Onu, *Istoria limbii române literare*, vol. I, *De la origini până la începutul secolului al XIX-lea*, București, Minerva, 1971, p. 148.

⁶ V. idem, *ibidem*, p. 113-114.

de pe urmă...”(p. 59). < ngr. ζΦθΔ≅< :≅H, lat. *astronomus* (cf. DÎL-R). Sunt posibile ambele surse etimologice, însă, dată fiind biografia culturală a lui Antim, este probabil ca oratorul să fi împrumutat cuvântul din neogreacă.

catart, s.n., „stâlp de lemn care se montează vertical pe o corabie pentru a susține pânzele”, at. 1614 și cu forma aceasta în 1688, *Biblia de la București* (cf. TDRG₂); „...Dimitrie nu era corabie deșartă, ci avea catarg bun și corăbiiar vrédnic și vétrile iscusite și cârmaci foarte învățat. Catartul era cinstita cruce, întru carea să lăuda că iaste pururea tare și nou și poate să rabde vânturile Duhului Sfânt, întru inima lui.”(p. 181). < ngr. θϑζΔθΔ (cf. DLR). După H. Mihăiescu, cuvântul era cunoscut în spațiul românesc încă înainte de secolul al XVI-lea, cu forma *catarg*, având aceeași semnificație sau pe cea de „corabie, galeră”, din bizantinul θζθγΔ(≅< „corabie”.⁷ În citatul de mai sus apar ambele forme, *catart* fiind, probabil, preluată direct din greacă. Din aceeași familie de cuvinte face parte și *catargă* „galeră”, considerat de Alexandra Roman Moraru neologism de origine neogreacă, intrat în limbă după mijlocul secolului al XVII-lea.⁸

catherisi, v., „a destitui un preot, a răspopi”; „... să-mi las scaunul, să es, au să mă scoață măriia-sa cu sila și să scrie la Țarigrad să mă catherisească.” (p. 226). < ngr. θϑηϑΔΔT, aor. θϑηϑ.:ΔOΦϑ (cf. MDA). Verbul a intrat în limba română pe cale cărturărească, în preajma anului 1700. L. Gáldy îl integrează în rândul celor pătrunse la noi în epoca fanariotă⁹, însă Tiktin îl descoperă într-un text anterior, pe la 1698.¹⁰ În aceste condiții anul 1764 (cf. MDA) ca primă atestare a cuvântului nu poate fi real. Verbul este însoțit de substantivul *catherisis*, *catheresis* < ngr. θϑθOΔOΦZH (cf. MDA) în același context, al tensiunii dintre mitropolit și domn: „că de să va face și *catheresis*, după cum înțălégem va fi ca acéia ce au făcut acum lui Alexandrias; ce și acéia nu iaste *catherisis*, ce batjocură lui Dumnezeu...” (p. 233).

cărturar, s.m., „1. persoană cultă, erudit, 2. învățat evreu cunoscător și tălmăcitor al legii”, at. sec. XVI, *Psaltirea Scheiană* (cf. TDRG₂); „...i să cade Lui [Iisus, n.n.] a mérge la Ierusalim și multe a păși de <la> bătrâni și de la arhierei și de <la> cărturari...”(p. 9). < mgr. θζΔθ≅<8ζΔΔ≅H (cf. DLR), „secretar, condeier”. De altfel, în textele maramureșene din secolul al XVI-lea și în tipăriturile coresiene cuvântul

⁷ Cf. idem, *ibidem*, p. 150.

⁸ V. Alexandra Roman Moraru, *Structura limbii române literare. Lexicul. Elementul cult (1640 - 1780)*, în Gheorghe Chivu, Mariana Costinescu, Constantin Frâncu, Alexandra Roman Moraru și Mirela Teodorescu, *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532 - 1780)*, București, EA, 1997, p. 398.

⁹ V. Ladislav Gáldy, *Mots d'origine néo-greque en roumain à l'époque des phanariotes*, Budapest, 1939, p. 162.⁹

¹⁰ V. H. Tiktin, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*, ed. a II-a, überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron, Band I, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1986, p. 454.

apare cu forma *cărtulariu*, apropiată de cea a etimonului.¹¹ Evoluția formală și semantică este explicată prin influența cuvântului *carte*. Al. Ciorănescu se îndoiește de etimologia aceasta, propusă inițial de Densusianu, și pornește de la imaginea unui plural **cărturi*, care ar fi permis derivarea cu *-ar*.¹²

chivernisi, v., „1. a cârmui, 2. a îndestula, a procopsi”, at. 1680 (cf. TDRG₂)¹³; „...că doar s-ar milostivi Dumnezeu asupra noastră să ne iarte și să ne chivernisească cu mila lui cea bogată...” (p. 57). < gr. $\beta\alpha\tau\epsilon\lambda\lambda\alpha\sigma$, aor. $\beta\alpha\tau\epsilon\lambda\lambda\alpha\sigma\phi$ (cf. DLR). Apare și derivatul postverbal **chivernisire**, s.f., „1. cârmuire, 2. procopsire”; „Și pre aceștea [soarele și luna, n.n.] i-au făcut pentru întărirea trebuincioasei chivernisiri a toată lumea” (p. 57).

dechisi, v., „a pregăti, a aranja”, at. 1652 (cf. TDRG₂); „...oameni fără de arme și nedechisiș...” (p. 5). < ngr. $\delta\epsilon\chi\iota\sigma$, aor. $\delta\epsilon\chi\iota\sigma$ (cf. MDA).

diadoh, s.m., „1. moștenitor al tronului regal sau al unei demnități înalte, 2. urmaș”, at. 1683, Dosoftei (cf. TDRG₂); „...împăratul carele să nevoiaște pentru binele și folosul norodului său [...] să face și el diadoh apostolilor” (p. 86). < ngr. $\delta\iota\alpha\delta\omicron\chi$ (cf. Gáldy). Existența cuvântului în vocabularul românesc de la sfârșitul secolului al XVII-lea pune sub semnul întrebării soluțiile etimologice oferite de MDA: fr. *diadoque*, ger. *Diadoche*.

ellin, s.m./f., adj., „1. grec, 2. originar din Grecia, specific grecilor”; „Pentru cutremur spun filosofii ellinilor cum să se fi făcut din amestecarea stihțiilor...” (p. 175). < gr. $\epsilon\lambda\lambda\eta\sigma$ (cf. MDA), $\epsilon\lambda\lambda\eta\sigma$ (cf. CDE). Prin mijlocirea paleoslavei au intrat în limba română o serie de nume etnice și biblice (*iudeu*, *evreu*, *fariseu* etc.), toate de origine greacă, printre care și *elin* (< sl. *jelinъ*)¹⁴, atestat de Tiktin în secolul al XVI-lea. Forma cu *-ll-* este o dovadă a influenței grecești directe asupra limbii lui Antim Ivireanul.

eparhie, s.f., „diviziune administrativă bisericească condusă de un episcop”, at. 1620, Moxa (cf. TDRG₂); „...să îndeamne cineva pre un arhieru să-și lase eparhiia...” (p. 230). < ngr. $\epsilon\pi\alpha\rho\chi\iota\sigma$, vsl. *jeparchija*.¹⁵ Nomenclatura bisericească după model grec, spune H. Mihăescu, s-a impus la noi mijlocită de slavi, în perioada introducerii

¹¹ V. Ov. Densusianu, *Opere*, ediție îngrijită de B. Cazacu, V. Rusu și I. Șerb, II, *Lingvistica. Histoire de la langue roumaine*. I, *Les origines*, II, *Le seizième siècle*, ediție critică și note de V. Rusu, Prefață de B. Cazacu, București, Minerva, 1975, p. 500, 737.

¹² Cf. Al. Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, București, Saeculum, 2001, p. 153-154.

¹³ V. și Al. Rosetti, B. Cazacu, L. Onu, *op. cit.*, p. 430.

¹⁴ V. H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 98.

¹⁵ Cf. Alexandra Roman Moraru, *op. cit.*, p. 410.

liturghiei slave, și s-a îmbogățit treptat.¹⁶ Românii au întrebuițat termenul și cu formele *ieparhie*, *iparhie*¹⁷, ceea ce demonstrează un etimon direct slav în cazul acestora.

evlavie, s.f., „1. pioșenie, 2. respect deosebit față de biserică și reprezentanții săi”, at. sec. XVII (cf. CDE); „... nici unul din noi nu vom să ne ispoveduim de bună voe, pentru evlavie și cu gând desăvârșit.” (p. 95). < ngr. γε8ζεγ4V.¹⁸

filosof, s.m., „1. persoană care se ocupă cu filozofia, 2. om priceput la toate”; „...n-au luat [Dumnezeu, n.n.] filosofi și ritori, să trimiță propoveduitori venirii lui...” (p. 4), „...după cum zice un filosof: să ne cunoaștem pre sine...” (p. 104). < ngr. Ν48 Φ≡N≡H, lat. *philosophus*, sl. *filosofŭ*. H. Mihăescu îl consideră un împrumut timpuriu în limba română literară, înainte de secolul al XVI-lea, prin intermediul documentelor slave, pentru că îl găsește într-un document din 1423 din Moldova, în sintagma *selo Moșevo filosofo*, „satul lui Moişă filozoful”.¹⁹ Dat fiind câmpul lexical căruia îi aparține, cuvântul nu se putea impune ca termen românesc decât în cadrul unor scrieri cultivate din secolul al XVII-lea, opere ale lui Varlaam, Dosoftei, Cantemir, Corbea etc., cunoscători ai limbilor de cultură ale vremii. În aceste condiții, oricare din cele trei surse etimologice este posibilă.²⁰

flegmă, s.f., „mucozitate vâscoasă, purulentă, provenită din diferite părți ale aparatului respirator și eliminată prin tuse sau vomă”, at. c.1700 (cf. DÎL-R); „... [ierburile, n.n.] au lucrare puternică a trage veninul și flegmele” (p. 179). < gr. Ν8Ξ(:V, lat. *flegma* (cf. DÎL-R).

idioma(ta), s.f., „însușire, calitate”; „...idiomata, adecă alsăuiri (sic.) ce are luna...” (p. 62). < ngr. Ø*.: T:V (cf. Gáldy). Este un termen intrat în limba română în jurul anului 1700, după afirmația lui L. Gáldy. Nu este exclus ca el să fie introdus de însuși Antim Ivireanul, în perioada activității sale ca mitropolit (cf. TDRG₂).

magnit, s.m., „minereu de fier care are proprietatea de a atrage materiale feromagnetice”, at. 1683, Dosoftei (cf. TDRG₂); „...au mers [ucenicii, n.n.] după dânsul ca hierul după piatra magnitudului...” (p. 55). < ngr. :V(<Zθ4H (cf. DLR).

malachie, s.m., „onanie”, at. 1640, *Pravila de la Govora*, (cf. TDRG₂); „...ți-ai stricat curăția ta cu malachia.” (p. 234). < ngr. :V8V6.: V (cf. DLR).

mannă, s.f., „1. lichen comestibil care crește pe stânci în forma unor mici ghemuri cenușii purtate uneori de vânt la mari distanțe, 2. pâine făcută din acest lichen”; „...era într-însa [în Sfânta Sfințelor, n.n.] céle două table ale legii ce au dat Dumnezeu lui

¹⁶ V. H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 96.

¹⁷ Cf. Alexandra Roman Moraru, *op. cit.*, p. 410.

¹⁸ Cf. L. Gáldy, *op. cit.*, p. 185.

¹⁹ V. H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 139.

²⁰ V. Gheorghe Chivu, Emanuela Buză, Alexandra Roman Moraru, *Dicționarul împrumuturilor latino-romanic în limba română veche (1421 - 1760)*, București, Editura Științifică, 1992, p. 188.

Moisi în muntele lui Horiv și toiagul cel înflorit al lui Aaron și năstrapa cea cu mană și cădelnița cea de aur și lada légii.”(p. 42). < gr. :ζ<<∇ (cf. DLR). Noțiunea este veche în limba română, atestată în secolul al XVI-lea, cu forma *mană*, din sl. *mana*²¹.

Antim preferă forma *manna*, după etimon grecesc.

materie, s.f., „1. corp, 2. substanță, 3. material, 4. chestiune, problemă”, at. 1651 (cf. DÎL-R); „*Iară sufletul fiind fără de materie, Duhul Sfânt îl curăță și-l luminează și-l mântuiaște de păcate*”(p. 71), „...*trebuind la dânsa multă materie și multă vorbă*...”(p. 90), „*Dumnezeul cel fără de materie să se facă om cu materie*”(p. 130). < lat. *materia* (cf. DLR)²².

nomothetis, s.m., „legiutor”, at. 1709-1716 (cf. Gálđy); „...*unul era nomothetis, adecă puitoriu de lege*...”(p. 11). < ngr. <≡:≡2Ξ∇0. (cf. DLR)²³.

ochian, s.n., „telescop”; „*S-au aflat întinăciuni la soarele cel simțitor, prin mijlocul ochianurilor, de astronomii cești de pe urmă*”(p. 59). < it. *occhiale*, după modelul substantivelor terminate în – *an*.²⁴

orație, s.f., „1. cuvântare, 2. urare”, at. 1654, Neagoe Basarab (cf. TDRG₂); „... *faceți puțină orație înaintea domnului*”(p. 40). < lat. *oratio* (cf. DLR)²⁵.

paretisis, s.n., „demisie”, at. 1712 (cf. Gálđy); „...*au zis să fac paretisis de bună voia mea, și să-mi las scaunul*...”(p. 226). < ngr. Β∇Δ∇.:∇0Φ4Φ (cf. DLR). Cuvântul a fost introdus, probabil, de către Antim Ivireanul (cf. TDRG₂). Verbul corespunzător, **paretisi**, „a demisiona, a abdica”, din ngr. Β∇Δ∇4∇φ, Β∇Δ∇4∇≡Α:∇4, este consemnat mult mai târziu, în 1812.²⁶

patimă, s.f., „1. nenorocire, 2. durere, chin, suferință, boală, 3. pasiune”; „*Doftorii [...] cu hier și cu foc luptă patima să o supue*” (p. 3). < ngr. Β∇20:∇ (cf. DLR). H. Mihăescu este de părere că acest cuvânt face parte din grupul celor intrate în limba română, direct din greacă, în secolele al XVI-lea – al XVII-lea și devenite populare, cu o mare putere de derivare (*pătimi, pătimaș, pătimitor, împătimi*): „...deoarece cuvântul românesc *patimă* prezintă un conținut mai variat, în care intră și înțelesul ecleziastic de origine cultă, avem dreptul să presupunem o influență grecească directă, mijlocită de textele religioase.”²⁷ Același cercetător afirmă că *patimă* există și în limbile slave, în bulgară, de pildă, cu înțelesul de „pățanie, nenorocire, năpastă”, dar acolo este fie un împrumut din greacă, pe cale orală, fie unul din limba română.

periergós, adj., „dornic, curios de a ști”; „...*de să va afla vreun periergos, adecă prepuitoriu să zică*...”(p. 17). < ngr. ΒγΔ.:γΔ(≡H (cf. DLR). Cuvântul este atestat

²¹ Cf. *Palia de la Orăștie*, ediție îngrijită de Viorica Pamfil, București, EA, 1968, passim.

²² V. și Al. Rosetti, B. Cazacu, L. Onu, *op. cit.*, p. 442.

²³ V. și L. Gálđy, *op. cit.*, p. 214.

²⁴ Cf. Gheorghe Chivu, Emanuela Buză, Alexandra Roman Moraru, *op. cit.*, p. 256.

²⁵ V. și idem, *ibidem*, p. 258; Al. Rosetti, B. Cazacu, L. Onu, *op. cit.*, p. 338.

²⁶ V. L. Gálđy, *op. cit.*, p. 221.

²⁷ H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 180.

târziu, și de către Tiktin (1793), și de către Gáldy (1788), dar la Antim apare, cel puțin în exprimarea orală în didahii, cu aproape un veac înainte. Al. Rosetti, B. Cazacu și L. Onu îl consideră și ei intrat în limba română între 1780 și 1821, perioada de maximă influență lexicală neogrecescă.²⁸

poetic, s.m., „autor de poezii, poet”, at. 1683, Dosoftei (cf. TDRG₂); „...*precum adeverează poeticul la un tropar...*” (p. 78). < lat. *poeticus* (cf. DLR).

politie, s.f., „1. așezare omenească, cetate, stat, 2. politică, 3. conduită, 4. ceremonial”; „...*facerile céle mari de bine, carele ei au arătat în politia cea creștinească, în beserica cea pravoslavnică și peste tot pământul...*” (p. 57). < ngr. Βε84θγ.: √ (cf. DLR). Apar în didahii și derivate: **politici**, v., „a se practica”, „...*precum să văd în condice și precum să politicéște în toată biserica...*” (p. 231); **politicesc**, adj., „1. politic, 2. cetățenesc, 3. care aparține ceremonialului”, „...*nu te pripești la céle politicești*” (p. 233).

ritor, s.m., „orator, profesor de retorică”; „...*n-au luat [Dumnezeu, n.n.] filosofi și ritorii...*” (p. 4), „*A îndulci cu vorba auzurile ascultătorilor, iaste dată ritorilor*” (p. 29). < ngr. ΔζθΤΔ (cf. DLR). Etimonul propus de Gh. Chivu, Emanuela Buză și Alexandra Roman Moraru, lat. *rhetor*, stă la baza formei literare actuale, atestată și ea încă din 1697.²⁹ Derivatul **ritoricesc**, adj., „frumos, meșteșugit” este de asemenea consemnat în predicile ivirene: „...*vorbe ritoricești și alcătuite*” (p. 84).

silavă, s.f., „silabă”, at. 1699 (cf. TDRG₂); „...*fîind numele acesta [Miriam, n.n.] de trei silaves, adecă de trei înjugări*” (p. 18). < ngr. ΦΑ88∇ΞΖ (cf. DLR). Cuvântul este atestat cu forma *sillabă* (< lat. *syllaba*) la Teodor Corbea în *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*, [Brașov], c. 1700.³⁰

sinagog, s.n., „clădire destinată celebrării cultului mozaic, templu”, at. 1648, *Noul Testament* (cf. TDRG₂); „...*Iair, mai marele Sinagogului*” (p. 188). < ngr. ΦΑ<∇(Τ/Ζ, lat. *synagoga* (cf. DLR).

sodomie, s.f., „relație sexuală anormală, între persoane de același sex”, at. 1660 (cf. TDRG₂); „...*au doară ai căzut în păcatul sodomiei cu cineva?*” (p. 234). < ngr. Φ≡*≡.: √ (cf. DLR).

tiran, s.m., „despot, stăpân autoritar”; „...*au înduplecat inimile tiranilor...*” (p. 5). < ∇βΔ∇<<≡Φ, lat. *tyrannus* (cf. DLR). Cuvântul este atestat în 1688 la Dosoftei³¹. Din aceeași familie fac parte și **tirănie**, s.f., „asuprire, guvernare despotică”, „...*au mântuit neamul omenesc de tirăniia diavolului*” (p. 128), precum și **tiranisi**, v., „a domni autoritar”, descoperit de Gáldy la Cantemir, în *Istoria ieroglifică*, în prejma lui 1705.³²

²⁸ Al. Rosetti, B. Cazacu, L. Onu, *op. cit.*, p. 433.

²⁹ Cf. Gheorghe Chivu, Emanuela Buză, Alexandra Roman Moraru, *op. cit.*, p. 306.

³⁰ V. idem, *ibidem*, p. 322.

³¹ Cf. idem, *ibidem*, p. 344.

³² Cf. L. Gáldy, *op. cit.*, p. 262.

tituluș, s.m., „nume, titlatură nobilă”; „...*acel tituluș ce i s-au dat mai înainte de toț vecii de la părintele cel fără de început și vecinicul Dumnezeu, prin mijlocul îngerului Gavril [...]: «Bucură-te căia ce ești plină de dar, Domnul e cu tine.»*” (p. 17). < lat. *titulus* (cf. DLR), poate și sub influența magh. *titulus*, în pronunție. Apare constant în scrieri încă din 1600, cu forme diferite și cu accepțiuni care se îmbogățesc pe parcursul anilor.³³

zilotis, s.m., „om al legii”, at. sec. XVIII, Antim (cf. Gálđy); „...*iar celălalt era zilotis, adecă întăritori aceștii legi*” (p. 11). < ngr. *.08TθZΦ* (cf. Gálđy).

Din păcate, sub aspect lingvistic, predicile lui Antim Ivireanul au avut un slab ecou în epocă. Pentru a rămâne în istoria literară și ca fapt generator de înnoire lingvistică, discursul de tip religios, ca act de vorbire, necesită un demers paralel de scriere a textului, care, uneori, se reduce la schițe concepute în prealabil de vorbitor sau, mai rar, notițe luate de discipoli în ale oratoriei. În cazul didahiilor lui Antim valorificarea acestora s-a făcut mult mai târziu, la sfârșitul secolului al XIX-lea, și nu după manuscrise ivirene originale. La baza primei ediții, cea din 1886, stă o copie manuscrisă din 1781 a arhimandritului Grigore Deleanu, descoperită de episcopul Melhisedec al Romanului.³⁴ Chiar dacă mitropolitul intenționa să tipărească o culegere de omilii personale, după modelul marilor predicatori din Orient și Occident,³⁵ timpul și evenimentele nu i-au îngăduit să o realizeze. Astfel, ele nu prezintă interes decât pentru demonstrarea *post factum* a erudiției și talentului lingvistic al oratorului, în contextul unei perioade precise de evoluție a limbii române literare, precum și pentru analiza expresivității textuale, îmbogățite, involuntar, de transformările lingvistice și semantice ale românei, pe parcursul ultimelor secole.

Împrumuturile de origine greacă sau latino-romanică folosite de Antim Ivireanul în practica discursivă de tip oratoric au avut nevoie de suportul scrierilor culte ale vremii pentru a se impune în limbă. În afara prezenței lor în textele tipărite, originale sau traduceri, ale mitropolitului însuși sau ale altor cărturari, neologismele nu au supraviețuit. Este și cazul cuvintelor care la Antim au imagine grafică și acustică preluată după model grecesc, preferată de Antim în detrimentul altor forme ale aceluiași semn lingvistic, care purtau aceeași imagine conceptuală și care intraseră în limba română în secolele anterioare, prin intermediul slavonei. Preferința pentru neologismul direct grecesc, nu numai la Antim Ivireanul, ci și la alți cărturari ai

³³ V. Chivu, Buză, Roman Moraru, *op. cit.*, p. 345-346.

³⁴ V. G. Ștrempel, *Introducere* la Antim Ivireanul, *op. cit.*, p. XLV-XLVI.

³⁵ Existența unui discurs intitulat *Predoslovie la Cuvânt de învățătură în Dumineca Florilor* sugerează această ipoteză; *predoslovie* era „cuvântul înainte” sau „prefața” ce trebuia să stea la începutul unei tipărituri. În plus, erudiția și formația culturală a mitropolitului, calitatea de umanist renașcentist de factură religioasă, care străbate din toată activitatea sa cărturărescă și politică, îndreptățesc aceeași supoziție.

vremii, este un lucru firesc, în contextul declinului supremației limbii slavone în viața culturală și politică românească și al conștientizării necesității deschiderii culturii române spre valorile occidentale mijlocite în această parte a Europei de prestigioasa limbă greacă. Această reorientare a culturii române spre Occident este un fenomen complex, cu implicații obiective și afective majore³⁶. Slavona fusese în ultimele secole un intermediar între cultura greacă și cea din Principate, pe care, la sfârșitul secolului al XVII-lea, traducătorii, scriitorii, diortositorii de texte și oratorii români, nu-l mai acceptau.

Câteva din elenismele de specialitate au avut o existență de scurtă durată, ele fiind înlocuite de cuvinte de altă proveniență, neologisme sau derivate pe teren românesc: *catherisi*, *diadoh*, *idiomata*, *nomothesis*, *paretisis*, *periergós*.

Alți termeni, precum *astronom*, *flegmă*, *magnit* (*magnet*), *materie*, *ochian*, *tiran*, rămân în limba română literară, în vocabularul științific al epocii vechi și în lexicul limbii actuale. *Chivernisi*, *chivernisire* și *dechisi* (*dichisi*) au astăzi conotații speciale, exploatate de vorbitori și scriitori în situații care impun o alegere a semnelor la nivel stilistic.

În sfârșit, alte cuvinte s-au impus, dar cu forme refăcute, după modelul corespondentelor lor din limbile occidentale, adaptate la sistemul fonetic românesc și la morfologia limbii române: *apocalipsis*, *poetic*, *silavă*, *tituluș*, *sinagog* etc.

SIGLE

CDE: Ciorănescu, Al., *Dicționarul etimologic al limbii române*, ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, București, Saeculum, 2001.

DÎL-R: Chivu, Gheorghe, Buză, Emanuela, Roman Moraru, Alexandra, *Dicționarul împrumuturilor latino-romance în limba română veche (1421-1760)*, București, Editura Științifică, 1992.

DLR: *Dicționarul limbii române*. Tom I-II, București 1913-1949 și seria nouă, tom VI-XIV, București, 1965-2000.

MDA: *Micul dicționar academic*, vol. I (A-C), II (D-H), București, Univers enciclopedic, 2002.

TDRG₂ *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*, ed. a II-a, überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron, Band I-III, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1986, 1988, 1989.

BIBLIOGRAFIE

³⁶ V. Magdalena Georgescu, *Cultura lingvistică în secolul al XVIII-lea*, în Gh. Chivu, Magdalena Georgescu, I. Gheție, Alexandra Moraru, Emil Suci, Floarea Vârban, Florentina Zgraon, *Contribuții la istoria limbii române literare. Secolul al XVIII-lea (1688-1780)*, Cluj, Clusium, 2000, p. 50-54, 89-90.

- Antim Ivireanul, *Opere*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, Minerva, 1972.
- Arvinte, V., *Studiu lingvistic asupra primei cărți (Facerea) din Biblia de la București (1688), în comparație cu ms. 45 și cu ms. 4389*, în *Monumenta linguae dacoromanorum. Biblia 1688, Pars I, Genesis*, Iași, 1988 (1995), p. 47-121.
- Chivu, Gh., Georgescu, Magdalena, Gheție, I., Moraru, Alexandra, Suci, Emil, Vârban, Floarea, Zgraon, Florentina, *Contribuții la istoria limbii române literare. Secolul al XVIII-lea (1688-1780)*, Cluj, Clusium, 2000.
- Chivu, Gheorghe, Buză, Emanuela, Roman Moraru, Alexandra, *Dicționarul împrumuturilor latino-romance în limba română veche (1421 - 1760)*, București, Editura Științifică, 1992.
- Chivu, Gheorghe, Costinescu, Mariana, Frâncu, Constantin, Roman Moraru, Alexandra și Teodorescu, Mirela, *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532 -1780)*, București, EA, 1997.
- Ciorănescu, Al., *Dicționarul etimologic al limbii române*, ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, București, Saeculum, 2001.
- Densusianu, Ov., *Opere*, ediție îngrijită de B. Cazacu, V. Rusu și I. Șerb, II, *Lingvistica. Histoire de la langue roumaine. I, Les origines, II, Le seizième siècle*, ediție critică și note de V. Rusu, Prefață de B. Cazacu, București, Minerva, 1975.
- Dicționarul limbii române. Tom I-II*, București, 1913-1949 și seria nouă, tom VI-XIV, București, 1965-2000.
- Gáldy, Ladislav, *Mots d'origine néo-greque en roumain à l'époque des phanariotes*, Budapest, 1939.
- Micul dicționar academic*, vol. I (A-C), II (D-H), București, Univers enciclopedic, 2002.
- Mihăescu, H., *Influența grecească asupra limbii române până în secolul al XV-lea*, București, EA, 1966.
- Palia de la Orăștie*, ediție îngrijită de Viorica Pamfil, București, EA, 1968.
- Rosetti, Al., Cazacu, B., Onu, L., *Istoria limbii române literare*, vol. I, *De la origini până la începutul secolului al XIX-lea*, București, Minerva, 1971.
- Tiktin, H., *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*, ed. a II-a, überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron, Band I-III, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1986, 1988, 1989.